

Türkçede Zarf-Fiillerin Görünüş Değerleri

Ibrahim Ahmet AYDEMİR*

ÖZ

Bu makale, Türkçede zarf-fiillerin görünüş değerlerini eşzamanlı bakış açısıyla ele alan betimsel bir çalışmadır. Zarf-fiiller, müstakil eklerce $-(y)Xp$ gibi ya da birleşik biçimlerle $-(X)rken -DXğX$ için gibi bir üst yapıya/cümleye altasıralı olarak bağlanan ve genelde belirteç işlevinde kullanılan yapılar olarak tarif edilmektedir. Sözdizimsel açıdan bağımlı olan bu yapıların zamansal işlevleri, tıpkı temel cümlelerde olduğu gibi, hep öne çıkarılmakta, ancak onların görünüş değerlerinden pek söz edilmemektedir. Dilbilgisel bir kategori olarak görünüş, olayların belli bir noktadan hareketle gözlemlenmesine imkan veren öznel bakış açılarını ifade eden bir kavramdır. İşte biz bu çalışmada, Johanson'un görünüş modelini temel alarak zarf-fiillerin görünüş değerlerini bir bütünsellik içinde betimlemek istedik. Türkçeden hareketle geliştirilen bu görünüş modeline göre, Türkçede üç değişik bakış açısı vardır: a) olayı iki sınırı arasında gösteren intraterminal bakış açısı, b) olayı kritik sınır aşıldıktan sonraki safhada yansıtan postterminal bakış açısı ve c) olayı kritik sınırı ulaşıldığında yakalayan adterminal bakış açısı. Bu çalışma, görünüş değerlerinin sadece bitimli cümleler bağlamında değil, aynı zamanda zarf-fiil cümlelerinde de söz konusu olabildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, zarf-fiil, zarf-fiil cümleleri, görünüş, zarf-fiillerde görünüş

ABSTRACT

Aspectual Values of Converbs in Turkish

This article is a descriptive study which handles the aspect values of converbs in Turkish with simultaneous perspective. Converbs are described as structures which are connected to a upper structure/ sentence subordinately by independent affixes (such as $-(y)Xp$) or combined forms (such as for $-(X)rken -DXğX$ için) and generally used

* Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / ANKARA
e-posta: ahmetaydemir64@hotmail.com

in adverbial function. Temporal functions of these structures which are dependent in syntactic terms are always highlighted like in principal sentences but their aspect values are not quite mentioned. As a grammatical category, *aspect* is a concept which expresses the subjective perspectives of the events that enable their observation from a certain point forth. And we wanted to ground on Johanson's aspect model and describe aspect values within a holism in this study. Based on this aspect model which is developed from Turkish, there are three different perspectives in Turkish: a) *intraterminal perspective* which shows the event between its two limits, b) *postterminal perspective* which reflects the event in the phase after surpassing the critical limit and c) *adterminal perspective* which seizes the event when reached to its critical limit. This study shows that aspect values can be in question not only in the context of finite sentences but also in converbial clauses.

Key Words: Turkish, converb, converbial clauses, aspect, aspect in converbs

Giriş

Bu makalede, Türkçede¹ zarf-fiillerin görünüş değerleri ve işlevleri ele alınmaktadır. Zarf-fiiller, belli ekler ya da birleşik biçimlerle bir üst yapıya/cümleye altasıralı olarak bağlanan ve genelde belirteç işlevi gören yapılar olarak Türkçenin sözdiziminde çok önemli bir rol oynamaktadır. Dinamik ve işlevsel bir kategori olan zarf-fiillerin, bağlı oldukları üst yapının/cümlenin içeriğine oluşturdukları bu belirteç ilişkisi, onların semantik işlevini ortaya koyar. Bu makale kapsamında zarf-fiiller, morfolojik bir temelde değil, sözdizimsel bir bağlamda betimlenmektedir. Yapısal tipolojileri dikkate alındığında Türkçede zarf-fiiller, şu dört ana grupta toplanabilir:

- a) Basit yapılı zarf-fiiller ($-(y)Xp$, $-(y)A$, $-(y)XncA$ gibi)
- b) Yüklemeleştirici² + *iken* ($-(X)rken$, $-mXşken$ gibi)
- c) İsim-fiil + iyelik eki + durum ekleri ($-DXğXndA$ gibi)
- d) İsim-fiil + iyelik eki + edat ($-DXğX için$, $-DXğX halde$ gibi)

Dünyadaki diğer birçok dilde olduğu gibi, Türkçede de zaman ve görünüş kategorileri, doğal olarak öncelikle temel cümleler bağlamında ele alınmaktadır; zira bu kategoriler en iyi, temel cümle yüklemeleştiricilerince kodlanmıştır. Ancak sadece temel cümle yüklemeleştiricileri değil, zarf işlevli bağımlı cümleler oluşturan zarf-fiil ekleri de, bağlı oldukları üst cümleden

1 Bu makale kapsamında Türkçe, Türkiye Türkçesi anlamında kullanılmaktadır.

2 Burada *yüklemeleştirici*, *Prädikator* terimine karşılık olarak kullanılmaktadır (Johanson 1992a: 184, 1991: 102).

bağımsız olarak belli zaman ve görünüş değerleri içermektedir (Johanson 1991: 99, Rentzsch 2005: 33). Johanson'a göre görünüş bildiren zarf-fiiller, bütün Türk dillerinin zarf-fiil sistemlerinde mevcuttur (1995: 320). İşte biz bu makalede, zarf-fiillerin üst/temel cümlelerden bağımsız olarak ifade ettikleri görünüş perspektiflerini betimlemeye çalışacağız.

Geleneksel dilbilgisi temelinde yapılan çalışmalarda, tıpkı temel cümle yüklemleştircileri gibi, zarf-fiiller de genelde "zamancı" bir yaklaşımla ele alınmış, ancak onların görünüşsel işlevleri üzerinde hemen hemen hiç durulmamıştır. Ancak bu durum, 1970'li yılların başından itibaren değişmeye başlamıştır. İlk defa Johanson, *Aspekt im Türkischen* (1971) adlı çalışmasıyla Türkolojide devrim sayılabilecek bir çığır açarak Türkçedeki görünüş (Aspekt) kategorisini sistematik olarak ortaya koymuş ve bu kategoriyi Türkçeden hareketle geliştirdiği özgün bir modelle derinlemesine betimlemiştir. Johanson daha sonraki dönemde de birçok önemli çalışmaya (1990, 1991, 1992b, 1994, 1995, 1996, 1999, 2000, 2001, 2007 gibi) imza atarak Türkçenin görünüş-zaman³ kategorisini sadece temel cümlelerde değil, aynı zamanda bağımlı cümleler bağlamında betimleme yoluna gitmiştir. Daha sonraki süreçte, Johanson'un bu görünüş-zaman kuramını temel alarak hem Türkiye Türkçesinde hem de diğer Türk dillerinde görünüş-zaman kategorilerini evrensel dilbilim ölçeğinde inceleyen değişik araştırmalar (Buder 1989, Uğurlu 1994 ve 2003, Aydemir 2007, 2009 ve 2010, Karakoç 2005, Rentzsch 2005) da yapılmıştır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, zarf-fiiller "zamancı" bir yaklaşımla irdele-negelmiştir. İşte bu zamancı yaklaşım, bu yapıların kesin işlevlerinin tespitinde yanlış sonuçlara ve çıkarsamalara yol açmıştır. Halbuki zarf-fiiller, Johanson'un da haklı olarak vurguladığı gibi, hiçbir zaman mutlak zamanı göstermez, sadece göreceli zamanı, yani olayların birbiriyle olan zamansal (sıralama) ilişkilerini bildirir (Johanson 1991: 105). Dolayısıyla zarf-fiillerin sadece göreceli zaman anlamında belli zamansal işlevleri söz konusu olabilir ve bunlar ikincildir. Ayrıca zarf-fiillerin aslî işlevleri görünüşseldir ve zamansal işlevleri ise bu görünüşsel değerlerin bir efekti olarak yorumlanabilir (Johanson 1988, Rehbein 1999).

1- Türkçede Kılınsız ve Görünüş Değerleri

Dilbilimsel bir terim olarak *kılınsız* (Aktionsart), "eylemin belirttiği oluşun başlama, bitiş, sürekliliği ifade ettiğini gösteren anlamsal bir ulam" olarak

3 Johanson, Türkçede görünüş ve zaman kategorilerinin çoğu zaman aynı morfolojik birimlerle ifade edilmesi nedeniyle her iki kategoriyi de kapsayan *görünüş-zaman* (Aspektotempus) terimini kullanmıştır.

tanımlanmaktadır (İmer & Kocaman & Özsoy 2011: 174). Bu dilbilgisel kategori, prensipte her olayın bir başlangıç sınırının, bir bitiş sınırının ve bu iki sınır arasında yer alan bir sürecinin olduğu varsayımına dayanmaktadır (Johanson 1971: 46, 2000: 29). Buna göre fiil tabanları (Verbalphrasen)⁴ olayları ifade ederken genelde onların sınırlarını (başlangıç ve bitiş sınırını) ya da sürecini öne çıkarır. Bu anlamda fiil tabanları, öncelikle iki temel kategoriye ayrılmaktadır: *sınır vurgulayanlar* (Transformativa) ve *sınır vurgulamayanlar* (Nontransformativa). Sınır vurgulayanlar da kendi arasında *başlangıç sınırlı olanlar* (Initialtransformativa) ve *bitiş sınırlı olanlar* (Finaltransformativa) diye iki ayrı alt gruba ayrılmaktadır. Sınır vurgulamayan ve sadece olayın sürecini öne çıkaranlar ise, *süreçli fiil tabanları* (Nontransformativa) olarak ifade edilmektedir (bkz. Johanson 1971: 198-202, Aydemir 2010: 25). Meselâ *yazmaya başla* – olayın başlangıç sınırını, *yaz* – sürecini, *yazıp bitir* – ise olayın bitiş sınırını vurgulamaktadır. Ancak bugün Türkçede sadece *yaz* – bile, belli durumlarda her üç anlamı da içerebilir, örneğin *Yazsana!* (başlangıç sınırı), *Ali mektup yazıyor* (süreç), *Mektubu yazdın mı?* (bitiş sınırı). Fiil tabanlarının bu kılınış özellikleri, görünüşsel ve zamansal değerlerin belirlenmesinde ve betimlenmesinde temel ayırıcı özellik olarak işlev görmektedir (Johanson 1994: 247, Aydemir 2010: 26).

Bilindiği gibi, *zaman-görünüş-kip* kategorileri en iyi, temel cümle yüklemleştiricilerince ifade edilmektedir. Dilbilgisel anlamda *zaman* (Tempus), olayların zaman çizgisinde belirlenmesini ifade eden “gösterimsel bir kategori” (a deictic category) olarak tarif edilmektedir ve bu anlamda “mutlak zaman”ı karşılamaktadır (Comrie 1976: 5). Bu tanımlama bağlamında *konuşma anı* (şimdi noktası) temel alınmakta ve bu noktayla zamansal örtüşme *şimdiki zaman*, bu noktadan öncesi *geçmiş zaman*, bu noktadan sonrası ise *gelecek zaman* olarak nitelendirilmektedir (bkz. Comrie 1985, Johanson 1994). Bu “mutlak zaman”ın yanında, “ikincil gösterimli yönelme noktası”nı (sekundärdeiktischer Orientierungspunkt) temel alan “göreceli zaman” da vardır ki, bu, zaman çizgisinin değişik noktalarında belirlenen olayların birbiriyle olan zamansal ilişkilerini göstermektedir ve daha çok zarf-fiiller bağlamında söz konusu olmaktadır (Johanson 1994: 250). Buna göre, iki olay arasında şu tür zaman ilişkileri olabilir: birinci olay, ikinci olaydan önce ise *öncekilik* (Anteriorität); birinci olay, ikinciden sonra ise, *sonrakilik* (Posteriorität); iki olayın oluş süreci eşzamanlı ise, *eşzamanlılık* (Gleichzeitigkeit).⁵ *Görünüş* (Aspekt) ise, zaman çizgisinin değişik noktalarında belirlenen olayların “kendi

4 Bu terimle ilgili tanımlama ve açıklamalar için bkz. Johanson 1971.

5 Burada kullanılan *öncekilik* (Anteriorität), *sonrakilik* (Posteriorität) ve *eşzamanlılık* (Gleichzeitigkeit) terimleri için bkz. Uğurlu 2003: 132.

iç zamansal özellikleri bağlamında değişik açılardan gözlemlenmesini” ifade eden dilbilgisel bir kategoridir (Comrie 1976: 3). Johanson’un Türkçeden hareketle ve Türkçe için geliştirdiği görünüş, belli bir noktadan hareketle olayların gözlemlenmesine imkân veren öznel bakış açılarını ifade etmektedir (Johanson 1994: 249, 2000: 29). Bu bakış açıları, bu makale kapsamında görünüş perspektifleri olarak da nitelendirilmektedir.

Johanson’un bu görünüş modeline göre Türkçede üç görünüş perspektifi vardır:

- a) İntraterminal bakış açısı:** Olayı başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında, yani süreç safhasında yansıtın bakış açısıdır (Johanson 1994: 249, 1999: 172). Örneğin *Ali uuyuyordu* cümlesinde – (X)*yordu* ekinin birincil işlevi, intraterminal bir bakış açısı yansıtmaktadır; yani geçmiş zaman diliminde belirlenen olay, iki sınırı arasında yansıtılmaktadır. Bu görünüş perspektifine göre olayın başlangıç sınırı geçilmiş, ancak bitiş sınırı henüz ulaşılmamıştır. Türkçede söz konusu bu intraterminal bakış açısı, sadece temel cümle yüklemleştircilerince değil, aynı zamanda bağımlı cümleler kuran zarf-fiil biçimlerinde de ifade edilmektedir. Mesela – (X)*rken* zarf-fiil eki, bağlı olduğu üst cümleden bağımsız olarak intraterminal bir bakış açısı yansıtmaktadır (Johanson 1994: 250).
- b) Postterminal bakış açısı:** Bu bakış açısı, olayı, kritik sınırı⁶ aşıldıktan sonraki bir safhada gözlemlemeye imkân vermektedir (Johanson 1994: 24, 2000: 102). Türkçede bu görünüş perspektifi, ilk etapta – *mXş* ve – *mXştX* gibi geçmiş zaman bildiren yüklemleştircilerce yansıtılmaktadır, örn. *Baksana, adamın saçları ağarmış, Yapraklar dökülmüştü*. Sadece temel cümle yüklemleştircileri değil, aynı zamanda bazı zarf-fiiller de postterminal bakış açısı bildirmektedir. Meselâ – *mXşken* zarf-fiil biçiminin en belirgin işlevi, postterminal bir bakış açısı bildirmesidir, örn. *Ankara’ya gelmişken Anıtkabir’e de gidelim mi?*
- c) Adterminal bakış açısı:** Bu görünüş perspektifi, bir olayı sınırları ya da süreci bağlamında değil, kritik sınırının ulaşıldığı noktada “topyekün” olarak yansıtmaktadır (Johanson 2000: 135, Rentzsch 2005: 39). Bu bakış açısında olayın sınırları bir tarafa bırakılır, süreci de ön plana çıkmaz; burada vurgulanan, sadece olayın bütünüdür. Adterminal bakış açısı Türkçede en başta – *DX* ekiyle ifade edilmektedir, örn. *Ben de oradaydım, adam köpeği öldüresiye dövdü*. Temel cümle yüklemleştircilerinin yanı sıra, belli zarf-fiil ekleri (–(y)*XncA*, – (y)*Xp* gibi) de adterminal

6 Burada *kritik sınır* (kritische Grenze), bir olayın gerçekleşebilmesi için aşılması zorunlu olan sınır ifade eden bir kavramdır. Bu sınır, başlangıç sınırlı ve süreçli fiillerde olayın başlangıç sınırı, bitiş sınırlı fiillerde ise bitiş sınırı olarak kabul edilmektedir (Johanson 2000: 59).

bakış açısı yansıtırlar, örn. *Yağmur başlayınca ava gitmekten vazgeçtik, Mektup yazıp yapması gerekenleri bildirdi.*

2- Intraterminal Zarf-fiiller

Yukarıda vurguladığımız gibi, intraterminal bakış açısı, olayları başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında yakalamaktadır. Türkçede bu “sınırlararası” görünüş perspektifini aynı zamanda bağımlı cümle yüklemleştircileri (sıfat-fiiller ve zarf-fiiller) de yansıtabilir. Örneğin zarf-fiil yüklemleştircilerinin önemli bir bölümü *-(y)A...-(y)A, -(y)ArAK, -(X)rken* gibi, bariz bir biçimde intraterminal bakış açısı bildirmektedir. Bu bakış açısının söz konusu olduğu durumlarda, zarf-fiil cümlesinin⁷ yüklemde genelde süreçli bir fiil tabanının bulunması, oldukça dikkat çekici bir özelliktir.

2.1 - (y)ArAK

Türkçede *-(y)ArAK* zarf-fiil ekinin en başta gelen semantik işlevi, üst cümle içeriğine “olayın oluş tarzı” anlamında bir belirteç oluşturmasıdır. Bu zarf-fiil ekiyle kurulan bağımlı yapının zamansal yorumu ise, genelde eşzamanlılıktır; yani zarf-fiil cümlesinin olayı ile üst cümle olayı eşzamanlı olarak gerçekleşmektedir, örn. *Ayşe ağlayarak konuşuyordu.* Eşzamanlılığın olduğu durumlarda, zarf-fiilli yapıda kesinlikle süreçli bir fiil tabanı vardır. Ancak zarf-fiilli yapıda süreçli bir fiil değil de, örneğin bitiş sınırlı bir fiil tabanı varsa, iki olay arasındaki zamansal ilişki eşzamanlılıktan çok bir “sıralama” (ardışıklık) ilişkisidir (bkz. Aydemir 2010: 68). Aşağıdaki örneklerde bu tür bir sıralama ilişkisi görebiliriz:

1. *1927’de bu görevinden ayrılarak İstanbul’a yerleşti.* (http://www.iktmo.com/turk_bestekar.html)
2. *Aykut Kocaman ve Volkan Demirel dün Çağlayan Adliyesi’ne giderek duruşmayı takip etti.* (www.milliyet.com.tr, 22.02.2012)
3. *Depremde evleri ağır hasar gören aileler yıkılmak üzere olan evlerine girerek eşyalarını binalardan çıkarmaya çalışıyor.* (www.hurriyet.com.tr, 27.10.2011)
4. *Öğretmenin kendisine tokat attığını öne süren öğrenci de evden babasına ait av tüfeğini alıp okula gelerek sınıfta öğretmene ateş etti.* (www.milliyet.com.tr, 14.11.2011)

Bu semantik işlevinin yanında *-(y)ArAK* zarf-fiil ekinin en belirgin işlevlerinden biri de, intraterminal bakış açısı yansıtmasıdır. Bu bakış açısı, olayı başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında, yani süreç safhasında gösterir. Johanson’a göre ekin bu görünüş işlevi, zamansal işlevinden daha aslıdır ve

7 Burada *zarf-fiil cümlesi*, *converb clause* terimine karşılık olarak kullanılmaktadır. Bu terimle ilgili tipolojik irdelemeler ve betimlemeler için bkz. Johanson 1995: 316.

eşzamanlılık ilişkisi bu intraterminal görünüş perspektifine dayanmaktadır (Johanson 1988). Diğer bir ifadeyle, süreç safhasında yansıtılan bir olayın üst cümle olayı ile eşzamanlı vuku bulması söz konusudur. Ekin bu intraterminal görünüş işlevini aşağıdaki örneklerde görebiliriz:

5. "Taş yerinde ağırdır" diyor gülümseyerek. (www.haberturk.com, 17.10.2011)
6. Düşmemek için duvarlara yaslanarak yürüdü mutfağa kadar. (Kulin 2007: 40)
7. Mehpare, topladıklarını tepsiye koydu ve başı yerde, koşarak çıktı odadan. (Kulin 2007: 73)
8. Boynunu bükerek mırıldandı. (Ümit 2003: 18)

2.2 - -(y)A ... - (y)A

Türkçede - (y)A zarf-fiil ekinin ikilemeli biçimi olan - (y)A ... - (y)A'nın temel işlevi, üst cümle içeriğine "sürekli yinelenerek, aralıksız yaparak" anlamlarında bir belirteç oluşturmaktır, örn. *Dişi ağırya ağırya sabahı etti*. Bu zarf-fiil biçiminin diğer önemli bir işlevi de intraterminal bakış açısı yansıtmasıdır. - (y)A ... - (y)A ile ifade edilen bu bakış açısı, olayı süreç safhasında, yani iki sınırı arasında gözlemlemeye imkân verir. Ayrıca bu tür bir gözleme, göreceli zaman anlamında, yani zarf-fiil cümlesi olayı ile üst cümle olayının oluş süreçlerinin örtüşmesi anlamında bir eşzamanlılık olarak da yorumlanabilir. Şimdi bu zarf-fiil biçiminin bildirdiği intraterminal bakış açısına ilişkin birkaç örnek verelim:

9. *Babam, odada, sigaranın dumanını üfleyle üfleyle dolaşiyor, durmadan konuşuyor*. (Işınsoy 2010: 175)
10. *Kız hiçbir şey duyup anlamadan, mısra sonlarındaki kelimelerin son hecelerini uzata uzata okudu şiiri*. (Işınsoy 2010: 149)
11. *Kırık dökük, sallana sallana yürüyorum*. (Işınsoy 2010: 155)
12. *Mehmet Ali, takla ata ata uzaklaştı*. (Işınsoy 2010: 361)
13. *Kaldırma dökülmüş yapraklara tekme ata ata mırıldanırım kimi zaman*. (www.cumhuriyet.com.tr, 01.11.2011)

2.3 - -(X)r/-Arken

Birleşik zarf-fiil biçimlerinden biri olan - (X)r/-Arken (< - (X)r/-(A)r iken) ile kurulan zarf-fiil cümlesi, semantik açıdan üst cümle içeriğine "zamansal" anlamda bir belirteç oluşturur. Buna göre, zarf-fiil cümlesiyle bir süreç ifade edilmektedir ve bu süreç esnasında üst cümle olayı gerçekleşmektedir ki bu, bir anlamda eşzamanlılık olarak da algılanabilir. Sonuç itibarıyla, ya iki olay paralel olarak devam eder (örn. *Annem yemek yaparken babam bulmaca çözüyordu*) ya da zarf-fiil cümlesi olayı devam ederken üst cümle olayı gerçekleşmiş olur; ancak ikinci durumda paralel bir süreç değil, noktasal bir kesişme söz

konusudur (örn. *Biz yemek yerken âniden deprem oldu* [*deprem ol-*, bitiş sınırlı bir fiil tabanıdır], *Durakta otobüs beklerken yağmur başladı* [*yağmur başla-*, başlangıç sınırlı bir fiil tabanıdır]).

Bu zarf-fiil ekinin görünüş işlevine gelince, bu ek, çok bariz bir biçimde intraterminal bakış açısı yansıtmaktadır. Bu görünüş perspektifi, olayı iki sınırlı arasında yakalar ve yansıtır. Ekin bu intraterminal işlevi, her şeyden önce zarf-fiil biçiminin bünyesinde bulunan – (X)r/-Ar geniş zaman ekinin intraterminal özelliğiyle yakından ilgilidir; zira geniş zaman eki, Johanson’un da vurguladığı gibi, Türkçenin bilinen en eski intraterminal biçimidir (Johanson 1998: 116).

Aşağıdaki örnek cümlelerde – (X)r/-Arken’in bu intraterminal işlevini görebiliriz:

14. *Ben havuzda yüzerken o araştırıyor, onun yazılarından hazır bilgileri alıyorum* (www.hurriyet.com.tr, 16.10.2011)
15. *Sizin atalarınız çölde deveye binerken bizimkiler piramitlerin gölgesinde göbek atıyorlardı.* (<http://www.sehirtyatrolari.com>)
16. *Marmara açıklarında avlanırken yakaladık, tezgahın önünde sergiliyoruz* (www.hurriyet.com.tr, 17.10.2011)
17. *Ben bu yazıyı yazarken tesadüfen yan masada yemek yiyen iki kadının sohbetine kulak kabartıyorum.* (www.haberturk.com, 02.11.2011)
18. *Beş gün yatıp kalktığım küçük odayı terk ederken içim sevinç doluydu.* (İşinsu 2010: 367)

2.4 – -DXKÇA

Türkçede – DXKÇA ile oluşturulan zarf-fiil cümlesi, üst cümlenin içeriğine “sıklık” ya da “tedricîlik” anlamlarında bir arkaplan oluşturur (Aydemir 2010: 74). Buna göre, zarf-fiil cümlesinin olayı, bir kerelik bir olay değil, aksine sıklıkla vuku bulan veya tedricî olarak gerçekleşen bir olay olma özelliği göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, üst cümle olayı, zarf-fiil cümlesi olayının sıklığı ve tedricîliği oranında gerçekleşmektedir. – DXKÇA, aynı zamanda intraterminal bir perspektif de bildirir ki konuşmacı bu perspektifle olayı iki sınırlı arasında, yani süreç safhasında gözlemler. Bu intraterminal bakış açısında, ekin tedricî bir süreci bildirme özelliğinin belli bir rolü olduğu düşünülebilir. Şimdi ilgili örneklere bir bakalım:

19. *“Ben çocuğumu çok seviyorum, öyleyse iyi anneyimdir” düşüncesinin yanlışlığı zihinlere yerleştikçe kişiler terbiyecisi olmanın bir sanat olduğunu kavriyorlar.* (<http://www.tikla24.de/kitap-aile-ve-cocuk-egitimi-uezerine-sohbetler.html>)

20. Topraklar aktıkça kıyılara bırakılan yumurtalara zarar veriyor, üstlerini kapatıyor. (<http://www.sehirtiyatrolari.com>)
21. Büyüme oranları artıkça bu durum vatandaşa da yansıyor. (www.milliyet.com.tr, 04.04.2012)
22. Zaman içerisinde Sri Lanka ordusu bastırdıkça Kaplanlar şiddeti şehre taşıdı. (www.gazetevatan.com, 27.03.2012)
23. Çünkü adrenalin yükseldikçe programın lezzeti artıyor. (www.milliyet.com.tr, 19.10.2011)

3- Postterminal Zarf-fiiller

Postterminal bakış açısı, bir olayın, kritik sınırı aşıldıktan sonra gözlemlenmesine imkân verir. Bu görünüş perspektifinin yorumunda, olayı ifade eden fiil tabanının kılınış değeri belirleyici bir rol oynamaktadır, örneğin *otur* – fiili, hem *bir yere otur* – (başlangıç sınırlı fiil) hem de *bir yerde otur* – (süreçli fiil) anlamını ifade edebilir. Dolayısıyla postterminal bakış açısının tespitinde olayın bitiş sınırı değil, kritik sınırı belirleyicidir, meselâ *Oturmuşken şu pantolonu da dikiveriyim* örneğindeki *oturmuşken* zarf-fiilli yapının temelini oluşturan *otur-*, kesinlikle *bir yere otur* – anlamındadır, yani burada başlangıç sınırlı bir fiil tabanı söz konusudur. Şimdi Türkçede postterminal bakış açısı yansıtan bazı zarf-fiil yenilenmelerini kısaca irdeleyelim.

3.1 – DXktAn sonra

Birleşik zarf-fiil biçimlerinden biri olan – *DXktAn sonra*, her şeyden önce bir *öncelilik* (Vorzeitigkeit) ilişkisi ifade ederek üst cümle içeriğine bir belirteç oluşturur. Buna göre, zarf-fiil cümlesi olayı, üst cümle olayından kesinlikle öncedir; diğer bir ifadeyle üst cümle olayı, zarf-fiil cümlesi olayından sonradır ve bu iki olayın oluş süreci hiçbir şekilde kesişmemektedir, örn. *Yemek yedikten sonra iki saat uyudum.* – *DXktAn sonra* birleşik biçiminin bir başka önemli işlevi de postterminal bir bakış açısı bildirmesidir. Olayı iki sınırı arasında yansıtan intraterminal bakış açısından farklı olarak bu bakış açısı, olayı, kritik sınırı aşıldıktan sonraki bir safhada yakalar ve yansıtır. Buradaki kritik sınır, süreçli ve bitiş sınırlı fiiller için bitiş sınırı, başlangıç sınırlı fiiller için ise başlangıç sınırı olarak kabul edilmektedir. Örnekler:

24. Aşırı hızlı otomobil park halindeki araçlara da çarptıktan sonra, beton elektrik direğine çarparak durabildi. (www.hurriyet.com.tr, 17.10.2011)
25. Bu yazı çıktıktan sonra ortalık bayağı karışmıştı. (www.haberturk.com, 02.11.2011)
26. Birkaç adım attıktan sonra, Behice dehşetle ayaklarının ve ellerinin uyuşmakta olduğunu fark etti. (Kulin 2007: 70)

27. *Acil olmasına acil de sizinle konuştuktan sonra gelişmeler oldu..* (<http://www.sehirtyatrolari.com>)

3.1 – -mXşken

Bugün Türkçede postterminal görünüş perspektifi bildiren zarf-fiillerden biri de -mXşken biçimidir. Bu birleşik biçim, ifade ettiği görünüş perspektifiyle olayı, kritik sınırı aşıldıktan sonraki bir safhada yansıtır ve bu özelliğiyle intraterminal bakış açısı bildiren - (X)r/-Arken biçimine bir karşıtlık (Opposition) oluşturur. Bu - (X)r/-Arken : -mXşken karşıtlığı, görünüş sisteminin zarf-fiil cümlelerindeki önemli bir tezahürüdür ve büyük ölçüde temel cümleler bağlamındaki - (X)yordu : -mXş karşıtlığına benzemektedir. Örnekler:

28. *Hazır gözlüğü takmışken ve ölmüş eşek dayaktan korkmazken bir de “Odatv iddiasını okuyayım” dedim.* (www.haberturk.com, 12.10.2011)

29. *Bütün köy, işine gücüne dönmüşken sen niçin vakit gibi çok kıymetli bir şeyi harcuyorsun komsomol?* (Işınso 2010: 134)

30. *Razgat'ta bunca adam tevkif edilmişken tedbirli olalım diyorsak...* (Işınso 2010: 147)

4- Adterminal Zarf-fiiller

Johanson'un görünüş modelinde, intraterminal ve postterminal perspektifin dışında üçüncü bir yol olan adterminal bakış açısı da vardır. Bu görünüş perspektifinde önemli olan, olayın kritik sınırının ulaşılmış olmasıdır ve bu noktada olay, sınırları ve süreci devre dışı bırakılarak bir bütün olarak yansıtılır (Johanson 2001: 54). Türkçede bu görünüş perspektifini yansıtan zarf-fiil biçimlerini aşağıda örnekler eşliğinde daha detaylıca irdeleneceğiz.

4.1- (y)Ip

Türkçede - (y)Xp zarf-fiil ekinin temel işlevi, altasıralı yapıyı - diğer zarf-fiil biçimlerinden farklı olarak - herhangi bir belirteç ilişkisi ifade etmeksizin üst yapıya bağlamasıdır. Burada sözdizimsel açıdan altasıralı olan yapı, bağlı olduğu üst yapıyı içeriksel olarak belirtmez; birbirine bağlanan yapılar arasında genelde bir sıralama ilişkisi, yani “ve [ondan sonra]” anlamında bir ilişki vardır (Johanson 1990: 140, 1992b: 201). Bu tür bir bağlantıda, genelde zarf-fiil cümlesi olayının oluş süreci ile üst cümle olayının oluş süreci zamansal olarak örtüşmez, bilâkis birbirini takip eder. Ekin bu sıralama işlevini şu örneklerde görebiliriz:

31. *Kız, sıkı sıkı göğsünde tuttuğu dosyadan bir kâğıt çıkartıp okumaya başladı.* (Işınso 2010: 162)

32. *Mehpare açık bıraktığı kapıyı kapatıp masanın başına döndü.* (Kulin 2007: 37)

33. *Her ay, hakkımızda tuttuğu haftalık raporları düzenleyip tek parmakla tık tık daktiloya çekip gönderiyor.* (Işinsu 2010: 396)

Bu sıralama ilişkisi dışında, ekin bir başka önemli işlevi de zamansal bir örtüşme bildirmesidir (Johanson 1990: 141). Bu durumda zarf-fiil cümlesi olayının oluş süreci ile üst cümle olayının oluş süreci zamansal olarak örtüşmektedir ki bu, belli bir anlamda eşzamanlılık olarak da yorumlanabilir. Örnek cümleler:

34. *Suya taşlar attık bir süre, eski günleri konusup eğlendik.* (Işinsu 2010: 293).

35. *Sürükleyip getirdiler.* (Işinsu 2010: 360)

36. *O, çevresindekileri başıyla selamlayıp hızla yürüyor.* (Işinsu 2010: 135)

Bugün Türkçede – (y)Xp zarf-fiil ekinin en önemli işlevlerinden biri de, periyodik zincirleme cümleler oluşturabilmesidir (Johanson 1992b). Bu cümle yapısı, çok sayıda zarf-fiil cümlesinin belli bir sözdizimsel teknikle birbirine bağlanmasıyla oluşmaktadır ve genelde konuşma dilinde görülmektedir (Johanson 1992a: 267, 1995: 329). Aynı şekilde Dahl de, bu tür – (y)Xp’li yapıların ağırlıklı olarak *anlatısal söylemlerde* (narrative discourse⁸) kullanıldığını ve genelde konuşma dilinde görüldüğünü ifade etmektedir (1985: 112). Bu bağlantı türünde, hiçbir zarf-fiil cümlesi kendinden sonra gelen zarf-fiil cümlesini içeriksel olarak nitelemez; daha doğrusu birbirine zincirleme bağlanan zarf cümleleri arasında (zarf-fiillerin temel işlevinin aksine) bir belirteç ilişkisi değil, sadece “konusal-anlatımsal eşitlik” (thematisch-narrative Gleichrangigkeit)⁹ söz konusudur.¹⁰ Meselâ konuşma dilinden alınan aşağıdaki örnekte, „ve [ondan sonra]“ gibi bir sıralama ilişkisi “açıkça” belirtilmiş durumdadır:

37. *Bir Atatürkçülük şeyi yapıp, ondan sonra da bunu bir partiye mal edip, ondan sonra da bu kadar ileri geri konusup, terbiye sınırlarını aştığı kanısındayım.* (www.milliyet.com.tr, 24.12.2011)

Türkçenin tarihi göz önüne alındığında, – (y)Xp zarf-fiil ekinin bilinen en eski işlevi postterminalliktir (Johanson 1990: 139). Ekin bu postterminal işlevi, zamanla zayıflamış ve giderek adterminal bir bakış açısına dönüşmüştür. Bugün Türkçede bu ek, kesin olarak adterminal bir görünüş perspektifi bildirmektedir (Johanson 1991: 105). Buna göre, söz konusu olay ne sınırları

8 Dahl, *anlatısal söylem* (narrative discourse) kavramını, konuşmacının gerçek veya düzgüsel olayları oluş sırasına uygun bir sıralamada aktarması olarak tarif etmektedir (1985: 112).

9 *Thematisch-narrative Gleichrangigkeit* terimi için bkz. Johanson 1992b: 201.

10 Johanson’a göre, bu tür – (y)Xp’li yapılarda içeriksel niteleme değil, *doğrusal ardışıklık* (lineare Sukzessivität) ilişkisi söz konusudur (bkz. Johanson 1991: 105).

ne de süreci bağlamında gösterilir, sadece kritik sınırının ulaşıldığı noktada doğrudan ve topyekün olarak gözlemlenir. Örnek cümleler:

38. *Sonuç olarak, çok yakında, ulusumuz, kayıtsız, koşulsuz sahip olduğu egemenlik yetkisini kullanıp, kendisini temsil edecek yeni vekillerini seçip, Yüce Parlamento-suna gönderecektir.* (<http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil5/ham/b00101h.htm>)

39. *Osmaniye'nin Kadırlı ilçesinde karşılıksız aşık olduğu lise öğrencisi 16 yaşındaki Fatmanur Gedik'in bulunduğu okul servisine dün pusu kurup pompalı tüfekle ateş açıp, Gedik ile birlikte aynı okulun öğrencisi Fatmagül Yalçın'ı öldüren, 1 öğrenciyi de yaralayan katil zanlısı 29 yaşındaki Sinan Dursun, Fatmanur Gedik'in okulunun bahçesinde bu sabaha karşı kalbine ateş ederek intihar etti.* (www.gazetevatan.com, 23.02.2012)

4.2- (y)XncA

Türkçede – (y)XncA zarffiil eki, zarf-fiil cümlesi ile bağlı olduğu üst cümle arasında bir çeşit zaman-şart (temporal-konditional) ilişkisi ifade etmektedir (Johanson 1991: 105). Buna göre, üst cümlelerin olayı, ancak zarf-fiil cümlesi olayının kritik sınırı (bu sınır, başlangıç sınırlı ve süreçli eylemlerde başlangıç sınırı, bitiş sınırlı eylemlerde ise bitiş sınırı olarak kabul edilmektedir) ulaşıldığında başlayabilir; yani birinci olayın kritik sınırının ulaşılmaması, ikinci olayın başlaması için bir önkoşuldur. Ekin bu işlevini şu örnek cümlelerde görebiliriz:

40. *Onu görünce yüreğimin çarpıntısından baraka yıkılacak sandım.* (Işınsu 2010: 408)

41. *Tek cevap alamayınca benden, hükümler başladı.* (Işınsu 2010: 180)

-(y)XncA zarf-fiil ekinin görünüşsel değerine gelince, bu ek adterminal bir bakış açısı ifade eden zarf-fiil biçimlerinin başında gelmektedir. Böylece zarf-fiil cümlesinin olayı, sınırları ve süreci bir yana bırakılarak kritik sınırının ulaşıldığı noktada doğrudan ve bütün olarak yansıtılır (Johanson 1991: 105). Örnekler:

42. *Zaman nasıl geçti bilmiyorum, belediye kapısından çıkan grubun sesini duyunca silkinip kalktım.* (Işınsu 2010: 134).

43. *Hatta insanlar onları görünce televizyonda haber yapıp, balıklar geri döndü diye seviniyorlarmış.* (<http://www.sehirtiyatrolari.com>)

44. *Dün şirketin bilgisayarından tesadüfen senin kan grubunun sıfır negatif olduğunu öğrenince bir hikaye uydurdum.* (<http://www.sehirtiyatrolari.com>)

4.3- DXğXndA

Bu zarf-fiil biçiminin semantik işlevi, zarf-fiil olayını zaman çizgisinin belli bir noktasında sabitleyerek bu noktadan hareketle zarf-fiil cümlesi olayı ile üst cümle olayı arasında belli bir zamansal ilişki bildirmektir. Buna göre, olay, kritik sınırının ulaşılmamasıyla belli bir noktada sabitlenir ve bu olay ile üst cümle olayı arasında *öncekilik*, *sonrakilik* veya *eşzamanlılık* anlamında bir göreceli zaman ilişkisi söz konusu olabilir (bkz. Aydemir 2010: 75-77). Meselâ *İçeri girdiğimde herkes yemek yiyordu* örneğinde, sabitlenen nokta itibarıyla devam etmekte olan bir olay (eşzamanlılık ilişkisi), *Beyoğlu'na geldiğimizde vakit çoktan öğleyi bulmuştu* örneğinde ise, sabitlenen nokta itibarıyla kritik sınırı aşılmış, yani bir anlamda gerçekleşmiş bir olay (öncekilik ilişkisi) söz konusudur. Bu temel işlevinin yanında –DXğXndA, aynı zamanda adterminal bir zarf-fiil biçimi olarak da kullanılmaktadır. Bu özelliğiyle ek, ifade edilen olayı, kritik sınırının ulaşıldığı noktada yansıtır ve böylece konuşmacı olayı doğrudan ve bir bütün olarak gözlemler. Örnek cümleler:

45. *Uzun süren sorgudan dolayı bitkin olduğu gözlenen Dav, Kaddafi'nin konvoyu Sirte'de Yurulduğunda Kaddafi ile aynı arabada bulunduğunu belirtti.* (www.gazetevatan.com, 04.11.2011)
46. *Eve geldiğimde siz uyumuştunuz. Ben de sizi uyandırmaya kıyamadım, iki gözüm.* (Kulin 2007: 137)

5- Sonuç

Bu makale, L. Johanson'un *görünüş* (Aspekt) modelini temel alarak Türkçede zarf-fiillerin görünüş değerlerini irdeleyen betimsel bir çalışmadır. Bu model bağlamında görünüş, belli bir noktadan hareketle bir olayın sınırları bağlamında gözlemlenmesine imkân veren öznel bakış açılarını ifade eden bir kavramdır ve bu anlamda Türkçede üç değişik görünüş perspektifi (bakış açısı) vardır: olayı iki sınırı arasında yansıtan *intraterminal bakış açısı*, olayı kritik sınırı aşıldıktan sonraki bir safhada yansıtan *postterminal bakış açısı* ve olayı kritik sınırı ulaşıldığı nokta itibarıyla gösteren *adterminal bakış açısı*. Bu çalışma, zarf-fiillerin sadece ikincil zamansal bağıntıları değil, aynı zamanda bağlı oldukları üst cümleden bağımsız olarak belli görünüş perspektifleri de yansıtabildikleri gerçeğine dayanmaktadır. Taşıdıkları görünüşsel değerler açısından zarf-fiiller üç ana grupta toplanabilir: a) intraterminal zarf-fiiller $(-y)ArAK, -(y)A \dots -(y)A, -(X)r/-Arken)$, b) postterminal zarf-fiiller $(-mXşken, -DXktAn sonra)$ ve c) adterminal zarf-fiiller $(-y)XncA, -(y)Xp, -DXğXndA)$. Zarf-fiillerin yansıttıkları bu görünüş değerleri, zarf-fiiller bağlamında söz konusu olan *öncekilik* (Anteriorität), *sonrakilik* (Posteriorität) ve *eşzamanlılık* (Gleichzeitigkeit) gibi göreceli zaman değerlerinden tamamen farklıdır.

Kaynaklar

- Aydemir, İbrahim Ahmet (2007), "Zur aspektuellen Interpretation von Konverbialsätzen im Altai-Tuwinischen", Hendrik Boeschoten & Heidi Stein (Yay.), *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt*, Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz Universität Mainz, 4.-7. Oktober 2002, *Turcologica* 69, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 230-237.
- _____. (2009), *Konverbien im Tuwinischen. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts* (*Turcologica* 80.), Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____. (2010), *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yay.
- Buder, Anja (1989), *Aspekto-temporale Kategorien im Jakutischen* (*Turcologica* 5.), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Comrie, Bernard (1976), *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems* (Cambridge Textbooks in Linguistics), Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. (1985), *Tense*, (Cambridge Textbooks in Linguistics), Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, Östen (1985), *Tense and Aspect Systems*, Oxford/New York: Blackwell.
- İmer, Kâmile & Kocaman, Ahmet & Özsoy, A. Sumru (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Johanson, Lars (1971), *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*, *Studia Turcica Upsaliensia* 1. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- _____. (1988), "On the renewal and reinterpretation of 'instrumental' gerunds in Turkic", *Oriens* 31, s. 136-153.
- _____. (1990), "Zur Postterminalität türkischer syndetischer Gerundien", *Ural-Altäische Jahrbücher* N.F. 9, s. 137-151.
- _____. (1991), "Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, s. 98-110.
- _____. (1992a), *Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten*, Frankfurt (= Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe Universität Frankfurt am Main.).
- _____. (1992b), "Periodische Kettensätze im Türkischen", *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* 80, s. 201-211.
- _____. (1994), "Türkeitürkische Aspektotempora", R. Thieroff & J. Ballweg (Yay.), *Tense systems in European languages*, Tübingen: Niemeyer, s. 247-266.

- _____. (1995), "On Turkic converb clauses", Haspelmath, Martin & König, Ekkehard (Yay.), *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds*, Empirical approaches to language typology 13, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, s. 313-347.
- _____. (1996), "Funktionen syndetischer Gerundien im Türkischen", *Uluslararası Türk Dili Kongresi Ankara 26.9.-3.10.1988*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., s. 95-101.
- _____. (1999), "Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic", Abraham, Werner & Kulikov, Leonid (Yay.), *Tense-aspect, transitivity and causativity, Essays in honour of Vladimir Nedjalkov* (Studies in Language Companion series 50.), Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, s. 171-184.
- _____. (2000), "Viewpoint operators in European languages", Dahl, Östen (Yay.), *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, s. 27-187.
- _____. (2001), "On three dimensions of aspectual terminality", Bisang, Walter (Yay.), *Aspects of typology and universals* (Studia Typologica 1.), Berlin: Akademie Verlag, s. 53-62.
- _____. (2007), "Aspectotemporal connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis", Rehbein, Jochen & Hohenstein, Christiane & Pietsch, Lukas (Yay.), *Connectivity in grammar and discourse*, Amsterdam: John Benjamins, s. 188-198.
- Karakoç, Birsal (2005), *Das finite Verbalsystem im Nogaischen* (Turcologica 58.), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rehbein, Jochen (1999), "Konnektivität im Kontrast. Zu Struktur und Funktion türkischer Konverben und deutscher Konjunktionen, mit Blick auf ihre Verwendung durch monolinguale und bilinguale Kinder", Rehbein, Jochen & Johanson, Lars (Yay.), *Türkisch und Deutsch im Vergleich*, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 189-243.
- Rentsch, Julian (2005), *Aspekt im Neuuigurischen*, (Turcologica 17.), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Uğurlu, Mustafa (1994), *Gerundialsätze im Mamlukkiptschakischen* [Dissertation]. Mainz.
- _____. (2003), "Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspektotempora")", *Türkbilig*, 2003/5, s.124-133.

Örneklerin Alındığı Kaynaklar:

Işinsu, Emine (2010), *Çiçekler Büyür*, İstanbul: Elips Kitap.

Kulin, Ayşe (2007), *Veda. Esir Şehirde Bir Konak*, İstanbul: Everest Yay.

Ümit, Ahmet (2003), *Beyoğlu Rapsodisi*, İstanbul: Doğan Kitap.

www.milliyet.com.tr

www.hurriyet.com.tr

www.haberturk.com

www.gazetevatan.com.tr

www.cumhuriyet.com.tr

www.iktmo.com/Turk_bestekar.html

www.sehirtiyatrolari.com

www.tikla24.de/kitap-aile-ve-cocuk-egitimi-uezerine-sohbetler.html

www.tbmm.gov.tr/Atanak/donem21/yil5/ham/600101h.htm